

MITTEILUNGEN
DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
ATHENISCHE ABTEILUNG

MITTEILUNGEN

DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS

ATHENISCHE ABTEILUNG

BAND 131/132 · 2016/2017

GEBR. MANN VERLAG · BERLIN

VIII, 428 Seiten mit 242 Abbildungen

HERAUSGEBER

Katja Sporn und Reinhard Senff
Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen
Fidiou 1
10678 Athen
Griechenland

WISSENSCHAFTLICHER BEIRAT

Martin Bentz, Bonn
Emanuele Greco, Athen
Klaus Hallof, Berlin
Antoine Hermary, Marseille
Wolf Koenigs, München
Joseph Maran, Heidelberg
Wolfram Martini, Gießen
Sarah Morris, Los Angeles
Aliki Moustaka, Thessaloniki
Andrew Stewart, Berkeley

© 2017 by Gebr. Mann Verlag · Berlin

ISSN: 0342-1295

ISBN: 978-3-7861-2797-0

Umschlagbild: Daulis, Phokis. Zugang zur Akropolis an deren Nordwestecke
(D-DAI-ATH-Lokris-Phok-0119)

Einbandgestaltung: U. Thaler

Satz: www.wisa-print.de

Druck und Verarbeitung: druckhaus köthen GmbH & Co. KG · Köthen

Alle Rechte, insbesondere das Recht der Vervielfältigung
und Verbreitung sowie der Übersetzung, vorbehalten.

Kein Teil des Werkes darf in irgendeiner Form durch Fotokopie,
Mikrofilm usw. ohne schriftliche Genehmigung des Verlages
reproduziert oder unter Verwendung elektronischer Systeme
verarbeitet, vervielfältigt oder verbreitet werden.

Bezüglich Fotokopien verweisen wir nachdrücklich auf §§ 53, 54 UrhG.

Printed in Germany

Printed on fade resistant and archival quality paper (PH 7 neutral) · tcf

Inhalt

- 1 GEORGIOS RETHEMIOTAKIS
The ›Divine Couple‹ ring from Poros and the origins of the Minoan calendar
- 31 MELISSA VETTERS – JÖRG WEILHARTNER
A nude man is hard to find. Tracing the development of Mycenaean late palatial iconography for a male deity
- 79 HERMANN J. KIENAST
Eine monumentale Terrasse im Heraion von Samos
- 99 COSTAS ZAMBAS
More light in the tunnel of Eupalinos
- 147 SOI AGELIDIS
Das Ploutoneion von Eleusis: Baugeschichte und Kult
- 169 ELENA WALTER-KARYDI
Sterbende Amazonen. Die eigenartige Weihung im ephesischen Artemision
- 193 KATJA SPORN
Forschungen zur Anlage, Ausdehnung und Infrastruktur des Heiligtums von Kalapodi. Die Kampagnen 2014–2016
mit Beiträgen von Mila Andonova – Stefan Biernath – Themistoklis Bilis – Wolfgang Czysz – Ioanna Dogani – Alicia Ferretti – Anne Fohgrub – Johanna Fuchs – Amerimni Galanou – Dimitris Grigoropoulos – Nils Hellner – Thomas Hintermann – Hristina Ivanova – Eric Laufer – Alexandra Livarda – Maria Magnisali – Wolfgang Rabbel – Katharina Rusch – Harald Stümpel – Sandra Zipprich
- 279 JOHANNES FOUQUET
Zwei Häfen in Troizen? Eine topographische Miszelle
- 287 KLAUS FITTSCHEN
Zum ›Schatzhaus des Minyas‹ in Orchomenos römischer Zeit
- 297 MICHAELA FUCHS
Das hadrianische Bogentor und ›Neuathen‹

- 323 ERICH GOSE – FRIEDRICH SCHOBER
Ergebnisse einer topographischen Reise durch Phokis
herausgegeben von Katja Sporn, mit einem Appendix, herausgege-
ben von Klaus Hallof
- 371 KATJA SPORN – ERIC LAUFER – PETER FUNKE
»Mit Maßband und Bussole«. Geschichte und Würdigung des Ma-
nuscripts über eine Phokisreise im Jahr 1926 von Friedrich Schober
und Erich Gose
- 427 Hinweise für Autoren

Contents

- 1 GEORGIOS RETHEMIOTAKIS
The ›Divine Couple‹ ring from Poros and the origins of the Minoan calendar
- 31 MELISSA VETTERS – JÖRG WEILHARTNER
A nude man is hard to find. Tracing the development of Mycenaean late palatial iconography for a male deity
- 79 HERMANN J. KIENAST
A monumental terrace in the Heraion of Samos
- 99 COSTAS ZAMBAS
More light in the tunnel of Eupalinos
- 147 SOI AGELIDIS
The Ploutonion of Eleusis: building history and cult
- 169 ELENA WALTER-KARYDI
Dying Amazons. A peculiar dedication in the Ephesian Artemision
- 193 KATJA SPORN
Research on the layout, expansion and infrastructure of the sanctuary of Kalapodi. The 2014–2016 seasons
with contributions by Mila Andonova – Stefan Biernath – Themistoklis Bilis – Wolfgang Czysz – Ioanna Dogani – Alicia Ferretti – Anne Fohgrub – Johanna Fuchs – Amerimni Galanou – Dimitris Grigoropoulos – Nils Hellner – Thomas Hintermann – Hristina Ivanova – Eric Laufer – Alexandra Livarda – Maria Magnisali – Wolfgang Rabbel – Katharina Rusch – Harald Stümpel – Sandra Zipprich
- 279 JOHANNES FOUQUET
Two harbours in Troezen? A topographical miscellany
- 287 KLAUS FITTSCHEN
On the ›Treasury of Minyas‹ in Roman Orchomenos
- 297 MICHAELA FUCHS
Hadrian's Gate and ›New Athens‹

- 323 ERICH GOSE – FRIEDRICH SCHOBER
The results of a topographic trip through Phokis
edited by Katja Sporn, with an appendix, edited by Klaus Hallof
- 371 KATJA SPORN – ERIC LAUFER – PETER FUNKE
»With tape measure and compass«. A history and critique
of a manuscript about a trip to Phokis in 1926 by Friedrich Schober
and Erich Gose
- 427 Information for authors

The ›Divine Couple‹ ring from Poros and the origins of the Minoan calendar

GIORGOS RETHEMIO TAKIS

Der ›Ring des heiligen Paares‹ aus Poros und die Ursprünge des minoischen Kalenders

ZUSAMMENFASSUNG Der hier vorgestellte minoische Goldring wurde in einem großen Felskammergrab in Poros, Herakleion, gefunden und datiert in die Phase SM I B. Der Darstellungsgegenstand, das ›heilige Paar‹, ist auch aus anderen religiösen Darstellungen bekannt, besonders auf Ringen und in Form der ›heiligen Unterhaltung‹. Völlig neuartig ist hingegen in der minoischen Ikonographie die Wiedergabe einer Konstellation von fünf Himmelskörpern oberhalb der Gottheiten. In präziser ideographischer Form wird hier nicht weniger als die Funktionsweise des minoischen Lunisolarkalenders illustriert, wobei die Sonne die Sonnenwende oder Tag- und nachtgleiche als Standardbezugspunkt der Zeitrechnung und die Mondphasen die Dauer des Mondmonats repräsentieren. Der Vollmond verweist wahrscheinlich auf das konkrete Datum, auf das das bedeutende religiöse Fest der Begegnung der beiden Gottheiten fiel. Weitere ikonographische Indizien von zwei steinernen Gussformen aus Palaikastro legt nahe, dass die Minoer neben dem Lunisolarkalender auch die Grundlagen eines Astralkalenders entwickelt hatten, der in Bezug zum Vegetationszyklus und entsprechender religiöser Semiotik stand.

Schlagwörter Minoischer Goldring; heiliges Paar; Himmelskörper; Lunisolarkalender; Gussformen aus Palaikastro.

ABSTRACT The Minoan gold ring presented here was found in a large rock-cut tomb at Poros, Herakleion and dates to the LM I B period. The subject of the depiction, the ›divine couple‹, is also known from other religious representations, specifically on rings and in the form of the ›Sacred Conversation‹. Altogether novel in Minoan iconography, however, is the rendering of a group of five celestial bodies above the gods. In a concise ideographic way, this represents nothing less than the way the Minoan lunisolar calendar operated: the sun represents the solstice or equinox as a standard point of reference for reckoning time, and the phases of the moon illustrate the duration of the lunar month. The full moon most likely indicates the specific date on which the great ceremonial event of the two gods' encounter took place. Additional iconographic evidence from two stone moulds from Palaikastro suggests that, besides a lunisolar calendar, the Minoans had probably worked out the principles of an astral calendar, with reference to the vegetation cycle and the corresponding religious semiotics.

Keywords Minoan gold ring; divine couple; celestial bodies; lunisolar calendar; Palaikastro moulds.

Το δακτυλίδι του ›Ιερού Ζεύγους‹ από τον Πόρο και οι απαρχές του μινωικού ημερολογίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το χρυσό μινωικό δακτυλίδι που παρουσιάζεται εδώ βρέθηκε σε μεγάλο λαξευτό τάφο στον Πόρο Ηρακλείου και χρονολογείται στην ΥΜ I B περίοδο. Εικονίζεται το θέμα του Ιερού Ζεύγους, γνωστό και από άλλες παραστάσεις, κυρίως σε δακτυλίδια, στον τύπο της ›Ιεράς Συνομιλίας‹. Καινοφανής στην μινωική εικονογραφία είναι ο τρόπος απόδοσης των πέντε ουράνιων σωμάτων πάνω από τους θεούς. Με συνοπτικό-ιδεογραφικό τρόπο αποδίδεται εδώ ο μηχανισμός λειτουργίας του μινωικού σεληνοηλιακού ημερολογίου με τον ήλιο να συμβολίζει ηλιοστάσιο ή ισημερία, δηλαδή ένα σταθερό σημείο μέτρησης χρόνου στην διάρκεια του ηλιακού έτους. Οι φάσεις της σελήνης εικονίζουν συνοπτικά τον σεληνιακό μήνα, με την πανσέληνο να χρονοθετεί πιθανόν την ημερομηνία της μεγάλης θρησκευτικής γιορτής, στην οποία η συνάντηση του Ιερού Ζεύγους είναι το κύριο γεγονός. Επιπροσθέτως, ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία από δυο λίθινες μήτρες με προέλευση το Παλαϊκάστρο υποδηλώνουν ότι, εκτός από το σεληνοηλιακό ημερολόγιο, οι Μινωίτες ίσως είχαν παράλληλα καθορίσει το πλαίσιο λειτουργίας μιας εκδοχής αστρικού ημερολογίου, σε συνάφεια με τον κύκλο της βλάστησης και την αντίστοιχη θρησκευτική σημειολογία.

Λέξεις κλειδιά Μινωικό χρυσό δακτυλίδι. Ιερό Ζεύγος. Αστρικά σώματα. Σεληνοηλιακό ημερολόγιο. Μήτρες Παλαϊκάστρου.

A nude man is hard to find

Tracing the development of Mycenaean late palatial iconography for a male deity

MELISSA VETTERS – JÖRG WEILHARTNER

Joseph Maran zum 60. Geburtstag

Ein nackter Mann ist schwer zu finden. Zur Entwicklung einer spätpalatialen mykenischen Ikonographie einer männlichen Gottheit

ZUSAMMENFASSUNG In der Ikonographie der spätbronzezeitlichen Ägäis spielen Darstellungen des menschlichen Körpers eine wichtige Rolle, auf die Angabe primärer Geschlechtsmerkmale wird jedoch verzichtet. Von dieser ikonographischen Konvention weicht das Fragment eines großen scheibengedrehten Terrakottaphallus aus Tiryns deutlich ab. Die kontextuelle und vergleichende Untersuchung des Fundes sowie seine Einbettung in die historischen Rahmenbedingungen des Fundortes verdeutlichen sein außergewöhnliches performatives Potenzial innerhalb von Libationspraktiken und verweisen auf levantinische Einflüsse in der Konzeption dieser männlichen Figur. In Hinblick auf zunehmende archäologische Belege für größerformatige männliche Figuren der mykenischen Spätpalastzeit wird die These aufgestellt, dass das Tirynther Exemplar als Kultbild gedient haben könnte. So scheinen derartige Figuren eine Ikonographie männlicher Gottheiten einzuleiten, die zuvor in der mykenischen Bildwelt nicht zu fassen war. Mit Blick auf den soziopolitischen Hintergrund der Argolis des späten 13. Jahrhunderts v. u. Z. könnte diese ikonographische Neuerung eng mit einer verstärkten Ausformung absolutistischer Herrschaft verbunden sein.

Schlagwörter Mykenische Terrakottafigur; Nacktheit; ithyphallische Darstellungen; Tiryns; männliche Gottheiten.

ABSTRACT Representations of the human body are prominent in LBA Aegean iconography, but they are not differentiated by means of the primary sexual organs. A large wheel-made terracotta phallus fragment from Tiryns departs significantly from this iconographic convention. Contextual and comparative analyses of the find, as well as the site's historical setting, highlight its unique performative qualities in libation practices and point to Levantine influences in the conception of this male figure. In the present article, we argue that the figure may have functioned as a cult image; this hypothesis is discussed in the light of growing evidence for larger male figures in the archaeological record of the Mycenaean late palatial period. Such male figures indicate the incipient iconography for male deities, which was previously lacking in Mycenaean imagery. Set against the socio-political background of the Argolid in the late 13th century B.C.E., this iconographic development may be connected to the emergence of absolutist rulership.

Keywords Mycenaean terracotta figure; nakedness; ithyphallic images; Tiryns; male deities.

Δύσκολα βρίσκεις ένα γυμνό άνδρα. αναζητώντας την εικονογραφική εξέλιξη μιας ανδρικής θεότητας κατά την υστεροανακτορική μυκηναϊκή περίοδο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Οι απεικονίσεις του ανθρώπινου σώματος παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην εικονογραφία του Αιγαίου κατά την ΥΕΧ, χωρίς ωστόσο να διαφοροποιούνται με βάση την απόδοση των γεννητικών οργάνων. Το θραύσμα ενός μεγάλου τροχήλατου πήλινου φαλλού από την Τίρυνθα αποτελεί μια ξεκάθαρη απόκλιση από τις παραπάνω εικονογραφικές παραδόσεις. Η ανασκαφική και συγκριτική μελέτη του ευρήματος καθώς και η θεώρηση της ίδιας της ιστορικής κατάστασης της θέσης επισημαίνουν τις μοναδικές επιτελεστικές του ιδιότητες στο πλαίσιο σπονδικών τελετουργιών παραπέμποντας σε επιρροές από την Εγγύς Ανατολή όσον αφορά στη σύλληψη του συγκεκριμένου ανδρικού ειδωλίου. Εδώ υποστηρίζεται ότι το αγαλματίδιο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως λατρευτικό είδωλο. Η υπόθεση αυτή εξετάζεται υπό το πρίσμα των αυξανόμενων αρχαιολογικών ενδείξεων για την παρουσία ανδρικών ειδωλίων μεγάλου μεγέθους στην ύστερη ανακτορική μυκηναϊκή περίοδο. Τέτοιου είδους ανδρικά ειδώλια είναι πιθανόν να υποδηλώνουν την έναρξη εικονογραφικής παράδοσης ανδρικών θεοτήτων, η οποία δεν υπήρχε στην παλαιότερη μυκηναϊκή παράδοση. Λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο στην Αργολίδα κατά τον ύστερο 13ο αιώνα π. Κ. Χ. θα μπορούσε αυτή η εικονογραφική εξέλιξη να συνδέεται με τις απαρχές μιας απολυταρχικής ηγεμονίας.

Λέξεις-κλειδιά Πήλινο μυκηναϊκό ειδώλιο. Γυμνότητα. Ιθυφαλλικές απεικονίσεις. Τίρυνθα. Ανδρικές θεότητες.

Eine monumentale Terrasse im Heraion von Samos

HERMANN J. KIENAST

ZUSAMMENFASSUNG Bei den Ausgrabungen von 1980/1981 im samischen Heraion wurde im Osten des Temenos, unmittelbar hinter dem Tor an der Heiligen Straße, eine monumentale Anlage aus archaischer Zeit aufgedeckt. Diese ist aus zwei Teilen zusammengesetzt: einer Terrasse von knapp 40 m Länge, die rund 1 m aus dem Gelände aufragte, und einem Gebäude mit vier Kammern, das auf dieser Terrasse entstehen sollte. Die Terrasse lässt sich weitgehend rekonstruieren. Von Bedeutung sind zwei Treppen, die zu ihr hochführten, sowie acht gliedernde Vorlagen, auf denen Darstellungen in Farbe aufgetragen waren. Von dem Gebäude auf der Terrasse sind nur mehr Fundamente erhalten, die eine Rekonstruktion des Grundrisses erlauben; wie es aussehen sollte, ob es überhaupt errichtet war, ist ungewiss.

Schlagwörter Heraion von Samos; Archaische Terrasse; Säulentrommel; Gorgofratze; Vierkammerbau.

A monumental terrace in the Heraion of Samos

ABSTRACT During excavations at the Heraion of Samos in 1980/1981, a monumental structure from the Archaic Period was discovered on the east side of the temenos directly behind the gate to the Sacred Way. The structure consists of two parts: a terrace approximately 40 m long and rising about 1 m above the ground, and a building with four chambers that was presumably built on the terrace. The terrace can be reconstructed in relatively extensive detail. Notable features include two stairways leading up to it and upright column drums that subdivided the facade and featured colour depictions. Only the foundations of the building on the terrace have been found, making it possible to reconstruct its footprint; it is unknown how it was supposed to look or even whether it was built at all.

Keywords Heraion of Samos; archaic terrace; column drum; gorgon, four-chamber structure.

Ένα μνημειώδες άνδηρο στο Ηραίο Σάμου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στη διάρκεια των ανασκαφών του 1980/1981 στο Ηραίο της Σάμου αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του τεμένους και αμέσως πίσω από την πύλη της Ιεράς Οδού μια μνημειώδης εγκατάσταση της αρχαϊκής περιόδου. Η τελευταία αποτελείται από δύο τμήματα: ένα άνδηρο μήκους σχεδόν 40 μ, το οποίο εξέίχε περίπου 1 μ από το έδαφος, και ένα κτήριο με τέσσερις θαλάμους, το οποίο θα χτιζόταν πάνω στο άνδηρο. Η αναπαράσταση του ανδέρου είναι σε μεγάλο βαθμό δυνατή. Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι δύο κλίμακες, οι οποίες οδηγούσαν στο άνδηρο, καθώς και οκτώ όρθια στημένοι σφόνδυλοι κίωνων, που διαιρούσαν την πρόσοψη και έφεραν γραπτές παραστάσεις. Από το κτήριο που είχε κτιστεί πάνω στο άνδηρο σώζονται μόνο τα θεμέλια, τα οποία και καθιστούν την κάτοψη του σαφή. Ποια ήταν, ωστόσο, η τελική μορφή του κτηρίου και αν ανεγέρθηκε ποτέ, παραμένει ασαφές.

Λέξεις-κλειδιά Ηραίο Σάμου. Αρχαϊκό άνδηρο. Σφόνδυλος κίονα. Γοργόνειον. Τετράχωρο κτίσμα.

More light in the tunnel of Eupalinos

COSTAS ZAMBAS

Mehr Licht im Tunnel des Eupalinos

ZUSAMMENFASSUNG Die am Tunnel des Eupalinos, einem singulären Monument und Teil der archaischen Wasserleitung von Samos, durchgeführten Restaurierungsmaßnahmen und aus diesen resultierende neue Erkenntnisse, insbesondere zur Auskleidung des Stollens, werden in kurzer Form vorgestellt. Zudem werden neue Hypothesen zum Entwurf der Anlage und dessen Umsetzung vorgestellt. Die Trassierung des Tunnels wurde zunächst mit Gerüsten auf dem Bergrücken markiert und anschließend zum Zweck des genauen Vortriebs mit zwei Lichtsignalen ins Berginnere übertragen, von denen eines sich nördlich auf der stadtfernen Bergflanke und das andere südlich auf einem hölzernen Turm in Meeresnähe befand. Im nördlichen Stollen führte steter Wasserfluss zu hoher Luftfeuchtigkeit und die resultierende dunstige Atmosphäre innerhalb der Anlage zum Verlust des Lichtsignals; dieses Problem löste Eupalinos, indem er die Trassierung von der Achslinie abweichend zu einer flachen V-Form modifizierte, durch die sich der Vortrieb korrekt dem Zielpunkt annäherte und ein exakter Durchbruch erreicht wurde. Das Bodenniveau des Tunnels wurde bereits im ursprünglichen Entwurf genau bestimmt. Der Graben an seiner Ostseite war ebenfalls bereits Teil dieses Entwurfs und wurde zeitgleich mit dem Tunnel angelegt; er ermöglichte die angemessene Bewetterung des Vortriebs. Die Bauzeit betrug maximal vier Jahre.

Schlagwörter Samos; Tunnel; Eupalinos; Trassierung; Bewetterung.

ABSTRACT The restoration works on the unique tunnel of Eupalinos, part of the Archaic aqueduct on Samos, and the information that the new evidence from them provides, especially on its linings, are presented in brief. New hypotheses for the design and the construction of the tunnel are also proposed. The center line of the tunnel was initially laid out over the hill surface with long scaffolding. Then, in order to ensure the accuracy of the excavation, the line was transposed inside with the help of two light signals, one on the opposite hillside to the north and one on a wooden tower near the seaside to the south. The problem of the loss of the northern signal on account of low visibility caused by the flow of water, which produced high humidity and consequently a misty atmosphere inside the tunnel, was solved by Eupalinos by the modification of driving a V-shaped deviation, by which he approached the target correctly and succeeded in making an exact breakthrough. The level of the tunnel was defined accurately in the initial design. The trench on the east side of the tunnel was also part of the initial design and was excavated simultaneously with the tunnel itself: it facilitated proper ventilation during the excavation. No more than four years were needed to finish construction.

Keywords Samos; tunnel; Eupalinos; alignment; ventilation.

Περισσότερο φως στο τούνελ του Ευπαλίνου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Παρουσιάζονται εν συντομία τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από τις εργασίες αποκατάστασης της σήραγγας του Ευπαλίνου, ενός μοναδικού μνημείου, το οποίο είναι τμήμα του αρχαϊκού υδραγωγείου της Σάμου, καθώς και τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από αυτές, ιδίως σχετικά με την επένδυση των τοιχωμάτων της στοάς. Προτείνονται επίσης νέες υποθέσεις για τον σχεδιασμό και την κατασκευή της σήραγγας. Η χάραξη έγινε αρχικά πάνω στις πλαγιές του λόφου με τη βοήθεια ενός επιμήκους κριώματος και μεταφέρθηκε στη συνέχεια στο εσωτερικό του. Για να διασφαλιστεί η ακρίβεια της εκσκαφής, χρησιμοποιήθηκαν δύο φωτεινές πηγές: μία προς βορρά στην πλαγιά του απέναντι λόφου και μία προς νότο στην κορυφή ενός ξύλινου πύργου στην παραλία. Το πρόβλημα που προέκυψε από την απώλεια του βόρειου σήματος λόγω της υψηλής υγρασίας και της αποπνιχτικής ατμόσφαιρας, που δημιούργησε η συνεχής ροή νερού, επιλύθηκε από τον Ευπαλίνο με την τροποποίηση της χάραξης του βόρειου κλάδου με μια παράκαμψη σχήματος V. Έτσι προσέγγισε ακριβώς τον στόχο και πέτυχε την συνάντηση των δύο κλάδων. Η στάθμη της σήραγγας ορίστηκε με ακρίβεια κατά τον αρχικό σχεδιασμό. Η τάφρος στην ανατολική πλευρά της σήραγγας ήταν επίσης σχεδιασμένη εξ αρχής και διανοίχτηκε ταυτόχρονα με τη σήραγγα προκειμένου να εξασφαλιστεί ο αερισμός στο μέτωπο της εκσκαφής. Ο χρόνος κατασκευής της σήραγγας δεν ξεπέρασε τα τέσσερα χρόνια.

Λέξεις-κλειδιά Σάμος. Σήραγγα. Ευπαλίνος. Χάραξη. Αερισμός.

Das Ploutoneion von Eleusis: Baugeschichte und Kult

SOI AGELIDIS

ZUSAMMENFASSUNG Der Kultbezirk an der natürlichen Grotte, die sich am südöstlichen Fuße des eleusinischen Akropolisfelsens befindet, wurde bereits von seinem Ausgräber Demetrios Philios 1885 als jenes Heiligtum des Plouton angesprochen, das in einer zwei Jahre zuvor gefundenen Abrechnung der eleusinischen Epistaten erwähnt wird. Diese traditionelle Deutung des Baukomplexes wurde vor einigen Jahren vehement in Zweifel gezogen und scheinbar widerlegt. Im vorliegenden Beitrag werden zum einen die heute sichtbaren Baureste eingehend beschrieben, zum anderen wird der epigraphische Befund einer erneuten Evaluation unterzogen: Einerseits zeigt sich dabei, dass der Bau in seiner zweiten, klassischen oder spätklassischen, Phase zwar unvollendet blieb, aber in einen Zustand versetzt wurde, der präsentabel war und die Bausubstanz sicherte; andererseits bestätigen die epigraphischen Zeugnisse die Identifizierung als Ploutoneion. In einem Ausblick wird schließlich unter Heranziehung von Darstellungen des Plouton in Bild und Literatur der archaischen und klassischen Zeit die Bedeutung des eleusinischen Kultbezirks für unsere Kenntnisse über den Kult des Plouton bzw. Hades skizziert.

Schlagwörter Eleusis; Plouton; Tempel; Bauinschriften; Religion/Kult.

The Ploutonion of Eleusis: building history and cult

ABSTRACT The cult area at the natural grotto located at the southeast foot of the Eleusinian acropolis was identified as early as 1885 by its excavator, Demetrios Philios, as the sanctuary of Plouton that is mentioned in an account given by the *epistatai* of Eleusis, found two years previously. In recent years, however, this traditional interpretation of the building complex was cast into considerable doubt and has seemingly been refuted. The present study first describes the visible remains in detail before giving a new assessment of the epigraphic evidence. It emerges, on the one hand, that the structure remained unfinished in its second, classical or late-classical, phase, but it was put in a presentable condition that maintained the integrity of the building; on the other hand, the epigraphic evidence confirms its identification as a Ploutonion. A concluding section draws on iconographic and literary depictions of Plouton from the Archaic and Classical Periods to outline the significance of the Eleusinian cult area for our knowledge of the cult of Plouton and Hades.

Keywords Eleusis; Plouton; temple; building inscription; religion/cult.

Το Πλουτώνειον της Ελευσίνας: αρχιτεκτονική εξέλιξη και λατρεία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το 1885 μετά την ανασκαφή του ιερού στο φυσικό σπήλαιο νοτιοανατολικά της ελευσινιακής ακρόπολης ο Δημήτριος Φίλιος το ταύτισε με το ιερό του Πλούτωνα που είχε γίνει γνωστό δύο χρόνια νωρίτερα, με την ανακάλυψη του απολογισμού των Ελευσινίων επιστατών. Η ταύτιση αυτή αμφισβητήθηκε και φαινομενικά αναιρέθηκε στο παρελθόν. Το παρόν άρθρο περιλαμβάνει αφενός μία λεπτομερή περιγραφή των ορατών αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ιερού και αφετέρου την εξέταση του σχετικού επιγραφικού υλικού. Η ανάλυση δείχνει ότι ο ναός στην δεύτερη, κλασική ή υστεροκλασική, φάση του παρέμεινε ημιτελής, ωστόσο ολοκληρώθηκαν αρκετές εργασίες, ώστε το κτίριο να είναι παρουσιάσιμο και η τοιχοδομία του προστατευμένη. Επιπλέον οι σχετικές επιγραφές επιβεβαιώνουν την ταύτιση του ιερού με αυτό του Πλούτωνα. Τέλος περιγράφονται συνοπτικά οι προοπτικές του θέματος όσο αφορά στη σημασία του ιερού για τη λατρεία του Πλούτωνα λαμβάνοντας επίσης υπόψη παραστάσεις του θεού στην τέχνη και λογοτεχνία της αρχαϊκής και κλασικής εποχής.

Λέξεις-κλειδιά Ελευσίνα. Πλούτωνα. Ναός. Οικοδομικές επιγραφές. Θρησκεία/Λατρεία.

Sterbende Amazonen

Die eigenartige Weihung im ephesischen Artemision

ELENA WALTER-KARYDI

ZUSAMMENFASSUNG Den Bronzestatuen verwundeter Amazonen des Phidias, Polyklet und Kresilas im ephesischen Artemisheiligtum liegt ein einheitliches Konzept zugrunde: Beim Sterben halten sie sich aufrecht. Dieses seltene Thema und das überlebensgroße Format machen die rühmende Absicht evident. Das Konzept weist auf die attische Bilder- und Gedankenwelt der Klassik hin: Im Athen des 5. Jahrhunderts lassen sich nämlich zwei gegensätzliche Auffassungen vom Krieg und von den Feinden fassen. Einerseits gilt es, für Athen zu kämpfen, wie die *Epitaphioi* ausrufen. Andererseits hebt Aischylos in den *Persern* deren Leiden ins Allgemein-Menschliche; in *Agamemnon* betont er die gemeinsame Schuld beider Gegner im Krieg. Solche Gedanken, die auch attische Vasenbilder und die polygotische Gemälde des »eroberten Troia« reflektieren, bieten einen Kontext für die ephesischen Statuen der mythischen Erzfeinde Athens: Die Kriegerinnen, besiegt und todgeweiht, halten sich aufrecht und stellen so, ähnlich wie Frauengestalten der attischen Tragödien (*Alkestis*, *Antigone*) und andere attische Bildwerke der Klassik, das »bewusste Sterben« dar. Eine politische Sinngebung ist an den Amazonenstatuen nicht zu erkennen; sie können nur die Weihung eines reichen Einzelnen sein.

Schlagwörter Amazonen; Ephesos; Athen; klassische Plastik; Sterben.

Dying Amazons. A peculiar dedication in the Ephesian Artemision

ABSTRACT The bronze statues of wounded Amazons by Phidias, Polycletus, and Cresilas in the Ephesian sanctuary of Artemis share a common theme: in dying, they hold themselves upright. This uncommon theme and the larger-than-life-size format of the statues clearly betrays the sculptors' intention to glorify their subjects. The theme points to the iconographic and intellectual world of classical Attica: in 5th-century Athens, we find two contrary views of war and enemies. On the one hand, one must fight for Athens, just as *epitaphioi* called on citizens to do so. On the other hand, Aeschylus' *Persians* elevates the suffering of the Persians to a general human phenomenon; in the *Agamemnon*, Aeschylus stresses the shared guilt of both adversaries in wartime. Such ideas, which are reflected in vase paintings and in Polygnotus' paintings of »conquered Troy«, provide the context for the Ephesian statues of the mythical arch-enemies of Athens: the female warriors, defeated and doomed to die, hold themselves upright and, like female figures of Attic tragedy (*Alkestis*, *Antigone*) and other Attic artworks from the Classical Period, depict »conscious dying«. No political symbolism can be detected in the statues of the Amazons; they can only have been the dedication of a wealthy individual.

Keywords Amazons; Ephesus; Athens; classical sculpture; dying.

Θνήσκουσες Αμαζόνες. Το ιδιαίτερο ανάθημα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Τα χάλκινα αγάλματα των πληγωμένων Αμαζόνων του Φειδία, του Πολύκλειτου και του Κρησίλα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου βασίζονται σε ένα κοινό σκεπτικό: τη στιγμή του θανάτου οι Αμαζόνες είναι όρθιες. Αυτό το σπάνιο θέμα καθώς και η υπερμεγέθης κλίμακα των αγαλμάτων καθιστούν την μνημιακή πρόθεση του έργου φανερή. Το θέμα του έργου παραπέμπει στον αττικό εικονιστικό και πνευματικό κόσμο της κλασικής περιόδου: στην Αθήνα του 5ου αιώνα υπάρχουν δύο αντιθετικές αντιλήψεις για τον πόλεμο και την ειρήνη. Από την μία υπάρχει η αντίληψη του αγωνίζεσθαι υπέρ της Αθήνας, όπως προτρέπουν οι *Επιτάφιοι*. Από την άλλη ο Αισχύλος στους *Πέρσες* εξυψώνει τα πάθη στο πανανθρώπινο. Στον *Αγαμέμνονα* τονίζει τις κοινές ευθύνες και των δύο αντιπάλων στον πόλεμο. Αυτές οι ιδέες, οι οποίες αντανακλώνται και στην αττική αγγειογραφία και στους πίνακες του Πολύγνωτου για την »πτώση της Τροίας«, προσφέρουν ένα νοηματικό πλαίσιο για τα αγάλματα των άσπονδων μυθικών εχθρών της Αθήνας στην Εφεσο: Οι πολεμίστριες, ηττημένες και λίγο πριν το θάνατο, στέκονται όρθιες και, όπως οι γυναικείες μορφές των αττικών τραγωδιών (*Αλκίσις*, *Αντιγόνη*) και άλλων αττικών έργων της κλασικής περιόδου, προβάλλουν τον »συνειδητό θάνατο«. Στα αγάλματα των Αμαζόνων δεν αναγνωρίζεται πολιτικό περιεχόμενο. Δεν μπορεί παρά να είναι το αφιέρωμα ενός πλούσιου ιδιώτη.

Λέξεις-κλειδιά Αμαζόνες. Εφεσος. Αθήνα. Κλασική πλαστική. Θάνατος.

Forschungen zur Anlage, Ausdehnung und Infrastruktur des Heiligtums von Kalapodi

Die Kampagnen 2014–2016

KATJA SPORN

mit Beiträgen von

Mila Andonova – Stefan Biernath – Themistoklis Bilis – Wolfgang Czysz – Ioanna Dogani – Alicia Ferretti – Anne Fohgrub – Johanna Fuchs – Amerimni Galanou – Dimitris Grigoropoulos – Nils Hellner – Thomas Hintermann – Hristina Ivanova – Eric Laufer – Alexandra Livarda – Maria Magnisali – Wolfgang Rabbel – Katharina Rusch – Harald Stümpel – Sandra Zipprich

ZUSAMMENFASSUNG Nachdem in den früheren Ausgrabungen im Heiligtum von Kalapodi (Mittelgriechenland) ein Schwerpunkt auf der Erforschung der beiden vielphasigen Tempelareale lag, wurden in dem 2014 begonnenen neuen Forschungsprogramm nun die Anlage, Ausdehnung und Infrastruktur des Heiligtums genauer untersucht. Eine wichtige Fragestellung ist dabei, ob – und wenn ja, wo – in der Umgebung des Heiligtums Siedlungsstrukturen zu verorten sind. Des Weiteren ging es um die Definition der Heiligtumsgrenzen und der Gliederung des sakralen und funktionalen Raums. In den Jahren von 2014 bis 2016 wurden zu diesem Zweck geophysikalische Prospektionen unternommen, denen 2015/2016 an einigen Stellen gezielte Testsondagen folgten. Außerdem begannen bereits 2014 Planungen und bald auch die Umsetzung von Restaurierungs- und Site-Management-Maßnahmen im Gelände. Der vorliegende Bericht gibt einen ersten Überblick über die derzeitigen laufenden Forschungsaktivitäten.

Schlagwörter Kalapodi; Heiligtum; Geophysik; Architektur; Cultural heritage.

Research on the layout, expansion and infrastructure of the sanctuary of Kalapodi: The 2014–2016 seasons

ABSTRACT After earlier excavations of the sanctuary of Kalapodi in central Greece had focused on exploring the two multi-phase temple sites, a new research program launched in 2014 concentrated on the layout, expansion, and infrastructure of the sanctuary. A major theme of the campaign is the question of whether – and if so, where – settlement structures may have been located in the vicinity of the sanctuary. Further objectives included establishing the boundaries of the sanctuary and its subdivision into sacred and functional spaces. From 2014 to 2016, geophysical prospections were carried out for this purpose, and these were followed by test trenches at select sites in 2015/2016. Moreover, as early as 2014, restoration and site-management measures on the premises began to be planned and then implemented. The present report gives an initial survey of ongoing research at present.

Keywords Kalapodi; sanctuary; geophysics; architecture; cultural heritage.

Μελέτες γύρω από την διαμόρφωση, έκταση και υποδομή του ιερού στο Καλαπόδι. 2014–2016

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Καθώς κατά τις παλαιότερες ανασκαφές στο ιερό του Καλαποδίου στην κεντρική Ελλάδα το βάρος είχε δοθεί στη διερεύνηση των χώρων των δύο ναών με τις πολλές φάσεις, το νέο ερευνητικό πρόγραμμα που ξεκίνησε το 2014 έθεσε ως στόχο τη μελέτη της διαμόρφωσης, έκτασης και υποδομής του ιερού. Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι, εάν είναι δυνατή η ταύτιση οικιστικών καταλοίπων στο περιβάλλον του ιερού – και αν ναι, πού. Επιπλέον μέλημα της έρευνας ήταν ο καθορισμός των ορίων του ιερού καθώς και η διάκριση λατρευτικών και λειτουργικών χώρων. Για αυτό το σκοπό πραγματοποιήθηκαν από το 2014 έως το 2016 γεωφυσικές διασκοπήσεις, τις οποίες το 2015/2016 ακολούθησαν στοχευμένες δοκιμαστικές τομές. Επίσης ήδη από το 2014 ξεκίνησαν ο σχεδιασμός και σύντομα η υλοποίηση των μέτρων για την συντήρηση και ανάδειξη του χώρου. Η παρακάτω έκθεση προσφέρει μια πρώτη παρουσίαση για τις τρέχουσες ερευνητικές δραστηριότητες.

Λέξεις-κλειδιά Καλαπόδι. Ιερό. Γεωφυσική. Αρχιτεκτονική. Πολιτιστική κληρονομιά.

Zwei Häfen in Troizen?

Eine topographische Miscelle

JOHANNES FOUQUET

ZUSAMMENFASSUNG Gegenstand dieses kurzen Beitrages ist die kritische Diskussion der in der altertumswissenschaftlichen Forschung verschiedentlich vertretenen Annahme, dass die auf der Akte-Halbinsel gelegene Polis Troizen zwei gleichwertige Häfen besaß. Literarisch sicher bezeugt ist ein Hafen beim antiken Ort Kelenderis, auch wenn dessen exakte topographische Verortung in der Pogon genannten Bucht zwischen Methana und Poros noch aussteht. Zweifelhaft bleibt hingegen die Identifikation des epigraphisch überlieferten Toponyms Psipha mit dem vermeintlich zweiten Hafen Troizens und seine Gleichsetzung mit dem Hafen Schoenitas, der von einigen literarischen Quellen an der Akte-Küste lokalisiert wird. Ohne dass an der Bucht westlich des Isthmos von Methana bislang bauliche Überreste nachgewiesen werden konnten, wird man hier wohl eher einen kleineren Fischereihafen vermuten dürfen.

Schlagwörter Topographie; Peloponnes; Akte-Halbinsel; Troizen; Häfen.

Two harbours in Troezen? A topographical miscellany

ABSTRACT The purpose of this short article is a critical review of the assumption sometimes made by scholars that the polis Troezen located on the Akte peninsula had two equally important harbours. Literary evidence attests a harbour near the ancient village Kelenderis, although its exact location in the so-called Pogon bay between Methana and Poros has not yet been identified. In contrast, the identification of the epigraphically attested toponym Psipha as the hypothetical second harbour of Troezen and its equation with the harbour Schoenitas, which several literary sources place at the coast of the Akte, is not beyond doubt. Since no structural remains have thus far been found along the bay on the west side of the Isthmus of Methana, we may speculate that it was in fact a small fishing harbour.

Keywords Topography; Peloponnese; Akte Peninsula; Troezen; harbours.

Δύο λιμάνια στην Τροιζήνα; Ένα τοπογραφικό σημείωμα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Αντικείμενο αυτού του σύντομου άρθρου είναι η κριτική συζήτηση για μια υπόθεση που εκφράζεται ενίοτε στις αρχαιογνωστικές έρευνες, ότι η πόλη της Τροιζήνας στην χερσόνησο της Ακτής διέθετε δύο λιμάνια ίδιας σημασίας. Οι γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός λιμανιού στην αρχαία τοποθεσία Κελεντέρης, παρόλο που η ακριβής τοποθεσία του στον επονομαζόμενο κόλπο Πώγων παραμένει ακόμα άγνωστη. Αμφισβητούμενη παραμένει απεναντίας η ταύτιση του τοπωνυμίου Ψίφα, το οποίο μαρτυρείται επιγραφικά, με το υποτιθέμενο δεύτερο λιμάνι της Τροιζήνας και η εξίσωσή του με το λιμάνι του Σχοινίτα, το οποίο σύμφωνα με κάποιες γραπτές πηγές τοποθετείται στα παράλια της Ακτής. Με βάση την απουσία έως τώρα οικοδομικών καταλοίπων στον κόλπο δυτικά των Μεθάνων, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι μάλλον θα επρόκειτο για έναν μικρό κόλπο ψαράδων.

Λέξεις-κλειδιά Τοπογραφία. Πελοπόννησος. Χερσόνησος της Ακτής. Τροιζήνα. Λιμάνια.

Zum ›Schatzhaus des Minyas‹ in Orchomenos in römischer Zeit

KLAUS FITTSCHEN

ZUSAMMENFASSUNG Die mykenische Tholos war in Orchomenos eine der wenigen Sehenswürdigkeiten, über die Pausanias berichten konnte. Ihre Spitze muß damals wie eine Pyramide über die Umgebung herausgeragt haben. Über die seinerzeitige Nutzung des Gebäudes konnte Pausanias jedoch nichts aussagen, da er es offenbar nicht von innen gesehen hat. Bei der Ausräumung der Ruine fand Heinrich Schliemann neben Fragmenten von Marmorskulpturen, die nicht erhalten sind, eine große Π-förmige Basis für eine mehrfigurige Statuengruppe. Davor muß ein Opfertisch gestanden haben. Die Form der Buchstaben auf den Sockelsteinen der Basis, die als Versatzmarken gedient haben, legt eine Datierung der Basis in augusteische Zeit nahe. Die Anlage könnte dem Kaiserkult gedient haben. Die Verwendung mykenischer Tholoi für Heroenkulte ist seit geometrischer Zeit belegt. Die Türschwelle, die heute im Stomion der Tholos liegt, ist sicher nachmykenischen Ursprungs; sie könnte aus Anlaß der neuen Nutzung verlegt worden sein. Sie ist (zum Abfluß von Sickerwasser?) dreifach durchbohrt.

Schlagwörter Orchomenos; Tholos; Statuenbasis; Heroenkult; Türschwelle.

On the ›Treasury of Minyas‹ in Roman Orchomenos

ABSTRACT The Mycenaean tholos was one of the few notable sights in Orchomenos that Pausanias could report. Its summit must have towered over the surroundings at the time like a pyramid. Pausanias was unable, however, to say anything about how the building was used in his day, because he apparently did not see its interior. When Heinrich Schliemann cleared the ruins, he found fragments of marble sculptures, which today have been lost, and a large Π-shaped base for a statue group consisting of several figures. A table for sacrifices must have stood in front of it. The shape of the letters on the stone sockets of the base, which may have served as assembly marks, make it likely that the base dates to the Augustan period. The complex may have been dedicated to the imperial cult. The use of Mycenaean tholoi in hero cult is attested since the Geometric Period. The threshold, which today lies in the stomion of the tholos, is of post-Mycenaean origin; it may have been installed on the occasion of the repurposing of the tholos. Three holes have been bored through it (to drain seepage?).

Keywords Orchomenos; tholos; statue base; hero cult; threshold.

Ο ›θησαυρός του Μίνυα‹ στον Ορχομενό κατά την ρωμαϊκή εποχή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος αποτελούσε ένα από τα λίγα αξιοθέατα τα οποία αναφέρει ο Πausanias στον Ορχομενό. Η κορυφή της θόλου κατά την περίοδο αυτή πρέπει να φαινόταν σαν πυραμίδα που υπερέιχε και δέσποζε στον περιβάλλοντα χώρο. Ωστόσο ο Πausanias δεν μπορούσε να πει κάτι σχετικά με τη χρήση του κτηρίου εκείνη την εποχή γιατί προφανώς δεν είχε δει το εσωτερικό του. Κατά τη διάρκεια απομάκρυνσης οικοδομικών καταλοίπων ο Heinrich Schliemann βρήκε μαζί με θραύσματα γλυπτών που δεν σώζονται και μία μεγάλη βάση αγαλμάτων σχήματος Π. Μπροστά θα πρέπει να υπήρχε τράπεζα προσφορών. Το σχήμα των γραμμάτων στους λίθους της βάσης που χρησιμοποιούνταν ως σημάδια των τεχνιτών για τη σύνδεση των λίθων παραπέμπει στην εποχή του Αυγούστου. Είναι πιθανό η κατασκευή να υπηρετούσε την λατρεία του αυτοκράτορα. Η χρήση μυκηναϊκών θολωτών τάφων στην λατρεία των ηρώων καταγράφεται ήδη από την γεωμετρική εποχή. Το κατώφλι, το οποίο βρίσκεται σήμερα στο στόμιο του τάφου, κατασκευάστηκε σίγουρα μετά τη μυκηναϊκή περίοδο. Θα μπορούσε να είχε τοποθετηθεί όταν ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε. Έχει διατηρηθεί (για απορροή υδάτων?) τρεις φορές.

Λέξεις-κλειδιά Ορχομενός. Θολωτός τάφος. Βάση αγαλμάτων. Ηρωολατρεία. Κατώφλι.

Das hadrianische Bogentor und ›Neuathen‹

MICHAELA FUCHS

ZUSAMMENFASSUNG Die Inschriften des hadrianischen Bogentors in Athen haben schon in der Antike zu Schlussfolgerungen geführt, die bis heute die Forschung beschäftigen. Maßgeblich sind dabei die auf diese Inschriften rekurrierenden Schriftquellen, welche den Bogen als den Durchgang in einer uralten Stadtmauer und eine hadrianische Neugründung außerhalb dieser alten Begrenzung suggerieren. Doch weder eine vorthemistokleische Ummauerung noch eine Erweiterung der Stadt unter Hadrian lassen sich nachweisen. Die Funktion des hadrianischen Bogentors war vielfältig: In unmittelbarer Nähe des Olympieions über dem alten Prozessionsweg errichtet, kam ihm nicht nur eine kultische Bedeutung zu, sondern vor allem die Funktion eines Ehrenmonumentes, wie sie vergleichbar für Ehrenbögen östlicher Prägung, an die der Bau typologisch anschließt, geläufig war. Die rätselhaften Inschriften des Bogens rekurrieren auf die für die Stadt eminent wichtige Gründungstradition, indem sie Hadrian mit Theseus parallelisieren und sein Wirken mit dem des mythischen Gründers vergleichen. Sie würdigen den neuen Ktistes, der durch die panhellenische Idee und seine Bautätigkeit dem im Schutze des inneren Friedens aufblühenden Athen die Vorrangstellung innerhalb des griechischen Gemeinwesens zuteilwerden ließ.

Schlagwörter Hadrian; Athen; Bogen; Νέαι Ἀθῆναι Ἀδριαναί; Theseus.

Hadrian's Gate and ›New Athens‹

ABSTRACT Since Antiquity, the inscriptions on Hadrian's Gate in Athens have encouraged inferences that still preoccupy scholars today. A prominent role has been played in particular by the literary sources that mention the inscriptions, suggesting that the arch spanned an ancient city wall and that a Hadrianic foundation lay outside this old boundary. But neither the existence of a city wall prior to Themistocles nor an expansion of the city under Hadrian can be demonstrated. Hadrian's Gate served a variety of purposes: since it was erected in the immediate vicinity of the Olympieion over the processional way, it acquired not only cultic significance, but also the function of an honorific monument, as was comparatively common for honorific arches of eastern extraction, the typology of which the monument recalls. The puzzling inscriptions on the arch evoke the extremely important foundation tradition of the city by drawing analogies between Hadrian and Theseus and by comparing Hadrian's achievements to those of Athens' mythical founder. The inscriptions honoured the new *ktistes*, who with his Panhellenic idea and building activity permitted Athens to enjoy pre-eminence in the Greek community as it blossomed under the protection of domestic peace.

Keywords Hadrian; Athens; arch; Νέαι Ἀθῆναι Ἀδριαναί; Theseus.

Η αψίδα του Ἀδριανού και η ›νέα Ἀθήνα‹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Οι επιγραφές στην αψίδα του Ἀδριανού στην Ἀθήνα είχαν οδηγήσει ήδη κατά την αρχαιότητα σε συγκεκριμένες ερμηνείες που απασχολούν την ερευνητική κοινότητα μέχρι σήμερα. Καθοριστικής σημασίας ως προς αυτό είναι οι γραπτές πηγές που βασίζονται σε αυτές τις επιγραφές και υπονοούν ότι η πύλη ήταν η είσοδος προς ένα πανάρχαιο τείχος και ταυτόχρονα προς την νέα πόλη του Ἀδριανού εκτός των παλαιών ορίων. Ωστόσο δεν έχει αποδειχθεί ούτε η ύπαρξη ενός προθεμιστόκλειου τείχους, αλλά και ούτε η επέκταση της πόλης από τον Ἀδριανό. Η χρήση της πύλης του Ἀδριανού ήταν ποικίλη: Χτισμένη σε άμεση γειτνίαση με το Ολυμπείο πάνω από την παλαιά Πομπική οδό, δεν αποκτούσε μόνο ιερή σημασία, αλλά ερχόταν και πιο κοντά στη χρήση μιας θριαμβικής αψίδας με βάση τα συχνά ανατολικά πρότυπα, τα οποία και μιμείται. Οι αιγιματικές επιγραφές της πύλης αναφέρονται στην πολύ σημαντική για την πόλη παράδοση της ίδρυσής της με το να παραλληλίζουν τον Ἀδριανό με τον Θησέα και να συγκρίνουν την επιρροή του πρώτου με αυτή του μυθικού ιδρυτή. Τιμούν τον νέο κτίστη, ο οποίος μέσω της πανελληνιας ιδέας και της οικοδομικής δραστηριότητάς του προσδίδει στην ακμάζουσα χάρη στην εσωτερική ειρήνη Ἀθήνα εξέχουσα θέση μεταξύ του κοινού ελληνικού γίγνεσθαι.

Λέξεις-κλειδιά Ἀδριανός. Ἀθήνα. Αψίδα. Νέαι Ἀθῆναι Ἀδριαναί. Θησέας.

Ergebnisse einer topographischen Reise durch Phokis

ERICH GOSE – FRIEDRICH SCHOBER

herausgegeben von Katja Sporn
mit einem Appendix, herausgegeben von Klaus Hallof

ZUSAMMENFASSUNG Im Rahmen ihres vom DAI verliehenen Reisestipendiums (1925/1926) reisten der Archäologe Erich Gose und der Althistoriker Friedrich Schober im Jahre 1926 einen Monat lang durch den unteren Teil des damals noch archäologisch wenig erschlossenen Kephissostals im antiken Phokis (Mittelgriechenland). Unterstützung fand das Unternehmen durch Ernst Buschor, den damaligen Leiter der Zweigstelle Athen, der im Gegenzug einen Reisebericht erwartete, der in den *Athenischen Mitteilungen* erscheinen sollte. Die Publikation wurde seinerzeit immer wieder verschoben und wird nun mit langer Verzögerung nachgeholt. Es handelt sich einerseits um einen topographischen Bericht, der einen Schwerpunkt auf die detaillierte Beschreibung, Maßaufnahme und photographische Dokumentation von Befestigungen (etwa Panopeus, Daulis, Hagia Marina, Tithorea) legt, andererseits um eine Edition von Inschriften, die seinerzeit in der Mehrzahl Neufunde waren. Die wissenschaftliche Bedeutung des Berichts liegt besonders im topographischen Teil mit Beschreibungen teils heute noch kaum bekannter Stätten.

Schlagwörter Phokis; Landeskunde; Reisebericht; Befestigungen; Inschriften.

The results of a topographic trip through Phokis

ABSTRACT For a month in 1926, in the context of a travel grant awarded by the DAI (1925/1926), the archaeologist Erich Gose and ancient historian Friedrich Schober travelled through the lower part of the Kephisos Valley in ancient Phokis (Central Greece), which had been little studied by archaeologists at the time. The project received support in the person of Ernst Buschor, the director of the Athens branch at the time; in return, he expected a travel report that would appear in *Athenische Mitteilungen*. The publication was constantly delayed at the time and appears at last now in the present edition of the text. On the one hand, the text gives a topographic report focused on the detailed description, measurement and photographic documentation of fortifications (for instance, Panopeus, Daulis, Hagia Marina, Tithorea); on the other, it presents and provides an edition of inscriptions which represented new finds at the time. The scholarly significance of the text lies particularly in the topographic part with its description of sites that still remain almost unknown today.

Keywords Phokis; regional studies; travel reports; fortifications; inscriptions.

Τα αποτελέσματα μιας τοπογραφικής περιήγησης στην Φωκίδα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στα πλαίσιο μιας ταξιδιωτικής υποτροφίας του ΓΑΙ (1925/1926) ο αρχαιολόγος Erich Gose και ο ιστορικός Friedrich Schober ταξίδεψαν το 1926, για ένα μήνα, στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Κηφισού στην αρχαία Φωκίδα (κεντρική Ελλάδα), μια περιοχή που τότε ήταν ακόμη πολύ λίγο γνωστή αρχαιολογικά. Για το εγχείρημα βρήκαν υποστήριξη στο πρόσωπο του Ernst Buschor, τότε διευθυντή του παραρτήματος της Αθήνας, ο οποίος ως ανταπόδοση θα λάμβανε μια ταξιδιωτική έκθεση που θα δημοσιευόταν στο περιοδικό *Athenische Mitteilungen*. Η δημοσίευση αναβαλλόταν διαρκώς και πραγματοποιείται μόλις τώρα, με την παρούσα έκδοση. Πρόκειται αφενός για μια τοπογραφική έκθεση, κεντρικό σημείο της οποίας είναι η λεπτομερής περιγραφή, μετρήσεις και φωτογραφική τεκμηρίωση οχυρώσεων (όπως στον Πανοπέα, Δαυλίδα, Αγία Μαρίνα, Τιθορέα), αφετέρου για την τεκμηρίωση και έκδοση επιγραφών, οι οποίες την εποχή εκείνη αποτελούσαν νέα ευρήματα. Η επιστημονική σημασία της έκθεσης έγκειται κυρίως στο τοπογραφικό μέρος με την περιγραφή θέσεων ελάχιστα γνωστών ακόμη και σήμερα.

Λέξεις-κλειδιά Φωκίδα. Μελέτες χώρας και πολιτισμού. Περιηγητικές εκθέσεις. Επιγραφές.

»Mit Maßband und Bussole«

Geschichte und Würdigung des Manuskripts über eine Phokisreise
im Jahr 1926 von Friedrich Schober und Erich Gose

KATJA SPORN – ERIC LAUFER – PETER FUNKE

ZUSAMMENFASSUNG Die Edition des im Archiv der Abteilung Athen des DAI aufbewahrten Manuskripts über eine Studienreise durch das Kephissostal in Phokis im Jahr 1926 warf zunächst viele Fragen auf, bringt aber in einem zweiten Schritt einen neuen Impuls in zahlreiche Diskussionen zu dieser wenig erforschten Region in Mittelgriechenland. Da das Manuskript nicht signiert ist, betrafen die Fragen zunächst Namen und Identität der Autoren, von denen Friedrich Schober bislang in wissenschaftlichen Kreisen wenig bekannt war. Erst nach langer Archivarbeit konnten die Zusammenhänge der Entstehungsgeschichte des Manuskripts, seiner Überarbeitungen sowie das letztlich Scheitern seiner Publikation rekonstruiert werden. Vorliegender Beitrag beschäftigt sich damit, aber auch mit den Forschungsimpulsen bezüglich der Topographie, der prominenten Befestigungsanlagen sowie der Heiligtümer der Region.

Schlagwörter Phokis; Landeskunde; Reisebericht; Befestigungen; Inschriften.

»With tape measure and compass«. A history and critique of a manuscript about a trip to Phokis in 1926 by Friedrich Schober and Erich Gose

ABSTRACT The edition of a scholarly manuscript about a research trip through the Kephisos Valley in 1926, preserved in the archive of the German Archaeological Institute at Athens, initially raises many questions. In a second step, however, it gives new impetus to numerous research discussions about this little-studied region in Central Greece. Since the manuscript is not signed, the first questions concerned the names and identities of the authors, among whom Friedrich Schober was little known in scholarly circles. Only after protracted archival work was it possible to reconstruct the circumstances of the creation of the manuscript, its revisions, and the authors' ultimate failure to publish it. The present article takes up these topics as well as research impulses connected to the topography, prominent fortifications and sanctuaries of the region.

Keywords Phokis; regional studies; travel reports; fortifications; inscriptions.

»Με μετροταινία και πυξίδα«. Ιστορία και αναγνώριση του χειρογράφου των Friedrich Schober και Erich Gose για την περιήγηση στην Φωκίδα το 1926

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η έκδοση του χειρογράφου που βρίσκεται στο αρχείο του παραρτήματος του ΓΑΙ στην Αθήνα για ένα ερευνητικό ταξίδι στην κοιλάδα του Κηφισού στην Φωκίδα το 1926 μπορεί να δημιουργήσει αρχικά ερωτηματικά, προσφέρει όμως σε ένα δεύτερο στάδιο νέα ώθηση σε πολλές επιστημονικές συζητήσεις γύρω από αυτήν την περιοχή της κεντρικής Ελλάδας που έχει ελάχιστα ερευνηθεί. Καθώς το χειρόγραφο δεν φέρει υπογραφή, τα πρώτα ερωτήματα αφορούσαν το όνομα και την ταυτότητα των συγγραφέων, από τους οποίους ο Friedrich Schober ήταν έως τώρα πολύ λίγο γνωστός στους επιστημονικούς κύκλους. Μόνον μετά από μακρόχρονη αρχαιολογική έρευνα στάθηκε δυνατόν να γίνουν οι συσχετισμοί γύρω από την ιστορία της δημιουργίας του χειρογράφου, των διορθώσεων καθώς και της αδυναμίας δημοσίευσής του. Το παρόν άρθρο ασχολείται με αυτά τα ζητήματα αλλά και με τις νέες ωθήσεις στην έρευνα σχετικά με την τοπογραφία, τις επιβλητικές οχυρωματικές εγκαταστάσεις καθώς και τα ιερά της περιοχής.

Λέξεις-κλειδιά Φωκίδα. Μελέτες χώρας και πολιτισμού. Περιηγητικές εκθέσεις. Οχυρώσεις. Επιγραφές.

HINWEISE FÜR AUTOREN

In den *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, werden Beiträge zur Archäologie und Kulturgeschichte Griechenlands von der Vorgeschichte bis in die Spätantike publiziert. Es gelten die Richtlinien für Publikationen des Deutschen Archäologischen Instituts, die im AA 2005/2, 309–399 und AA 2012/2, 275 f. sowie stets aktuell auf der Homepage des DAI unter <www.dainst.org> veröffentlicht sind. Dort finden Sie die allgemeinen Hinweise der Herausgeber zum Begutachtungsverfahren und zu Zitiernormen, außerdem die Anleitungen zur formalen Gestaltung und Abgabe von Manuskripten.

Manuskripte sind spätestens zum 31. Dezember für den Band des darauffolgenden Jahres bei der Ersten Direktorin des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Athen, Fidiou 1, 10678 Athen als Ausdruck und in elektronischer Form einzureichen.

INFORMATION FOR AUTHORS

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung is a journal for the publication of reports on the archaeology and cultural history of Greece dating from Prehistory to Late Antiquity.

The guidelines for contributors to publications of the DAI were published in AA 2005/2, 309–399 and AA 2012/2, 275 f. and are available online on the DAI homepage at <www.dainst.org>. There you will find general information by the editors on the peer-review process and on citation style in addition to advice on the formatting and style of manuscripts and their submission.

Manuscripts are to be submitted, in both hard copy and digital form by 31 December for the volume of the following year to the director of the Deutsches Archäologisches Institut, Athens department, Fidiou 1, 10678 Athens.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στο περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν στην αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης της Ελλάδας από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Οι οδηγίες για τις δημοσιεύσεις του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βρίσκονται στο AA 2005/2, 309–399 και AA 2012/2, 275 κ. ε., καθώς και στην ιστοσελίδα του <www.dainst.org>. Εκεί μπορούν οι συγγραφείς να βρουν γενικές πληροφορίες των εκδοτών σχετικά με τις απαιτούμενες γνωμοδοτήσεις και το σύστημα παραπομπών. Επίσης είναι διαθέσιμες οδηγίες για τη γενική μορφή του κειμένου και την παράδοση των χειρογράφων.

Χειρόγραφα πρέπει να παραδίδονται εκτυπωμένα και ως ηλεκτρονικά αρχεία (στη διεύθυνση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Παράρτημα Αθηνών, Φειδίου 1, 10678 Αθήνα) το αργότερο έως και την 31^η Δεκεμβρίου, ώστε να είναι δυνατή η δημοσίευσή τους στον τόμο της επόμενης χρονιάς.

Auskünfte erteilt:	Deutsches Archäologisches Institut
Queries should be directed to:	Abteilung Athen – Redaktion
Πληροφορίες:	Fidiou 1
	10678 Athen
	Griechenland
	Tel.: +30-210-33 07 400
	Fax: +30-210-38 14 762
	redaktion.athen@dainst.de